

מחנה המעבר בעדן בשנת 1949 ומפלגות בישראל

אלי צור

פרשת קליטת עולי תימן בשנים 1949-1950 הפכה בימינו לסלע מחלוקת בחברה הישראלית. הצגת אירועי התקופה רק מן ההבט של "ילדי תימן החטופים" מערפלת ומסיטה את הדיון ההיסטורי מן השאלות המרכזיות של קליטת יהודי תימן. במאמר זה ברצוני להתייחס לפרשה משנית בסיפור עלייתם לישראל, אך המסייעת להבנת הקשרים רחבים יותר של עלייתם. בדרכם הארוכה והקשה מבתיהם בתימן עד למעברות בארץ עברו כל עולי תימן את מחנה המעבר בעדן, ומערכת היחסים בין הגורמים המטפלים בעולים בעדן והמעלים אותם ארצה היא מענייניו של מאמר זה. כבר משנת 1881, על רקע כיסופים משיחיים ובגין מצבם הרוחני והחומרי, עלו ארצה חבורות של יהודים מתימן. אך גל העלייה, שהחל בחודש מרס 1949, נבדל מקודמיו בהיקפו, ובהיותו גל שחיסל את הקהילה היהודית בתימן. מאמר זה יראה כי העיתוי של גל העלייה מתימן, היקפיו וקורות העולים לאחר חציית הגבול לעדן, נגזרו ממערכת מורכבת של גורמים. נראה כי השיקולים שעיצבו את גורל העלייה בשנים 1949-1950 הושפעו לא רק ממצב היהודים בארצם, אלא גם מיחסי הכוחות במוסדות העלייה והקליטה בישראל, על בסיס הנחות רעיוניות ופוליטיות של המפלגות בישראל, ששליחיהם איישו מוסדות אלה. זאת ועוד, למרות ייחודה של עליית יהודי תימן לאחר קום המדינה, עלייה זו מאירה ומבארת היבטים מסוימים של העלייה הגדולה. במאמר זה אני מתמקד בתקופה שבין החודשים יוני לדצמבר 1949.¹

העלייה מתימן 1949-1950

העלייה היהודית מתימן הוצגה בתמציתיות במקורות שונים וחשובים, ולאחרונה בספרה של דבורה הכהן, "עולים בסערה". לפי תיאורה, היציאה מתימן התקיימה בשני שלבים: האחד משלהי 1943 עד אוקטובר 1945, ואחר ממרס 1949 עד ספטמבר 1950. העיתוי

1 המאמר מתבסס על חומר ארכיוני, שלא נוצל ברובו, ולעתים אף נשכח בפאתי הארכיונים. לא הייתי מוצא את דרכי אל המחקר ללא הסיוע הנדיב של עובדי הארכיונים, שלהם אני אסיר תודה.

של יציאת היהודים מתימן ומשכו של כל גל עלייה נגזרו מעמדתו העוינת של האימאם התימני לעליית יהודי ארצו לישראל. היהודים היוצאים מתימן נהגו לעבור דרך עדן, עיר נמל ומושבה בריטית, ששימשה כשער לעלייתם ארצה. בשנים 1945-1948, בתום הגל הראשון של יציאת תימן, שהו במחנה חאשד, שבקרבת העיר עדן כחמשת אלפים יהודים מתימן. הבריטים, בהתאם למדיניותם – שננקטה גם בקפריסין – להטיל אמברגו על כוח אדם כל עוד נמשכת הלחימה בארץ ישראל, השהו זמן רב את עלייתם של תושבי המחנה ארצה. כאשר לבסוף ניתנה רשותם, בנובמבר 1948, הם מנעו עליית צעירים בגיל הגיוס. עם עליית אחרוני קבוצה זו, במרס 1949, סגרו הבריטים את מחנה חאשד מתוך רצון למנוע את חידוש זרימת יהודי תימן לעדן. גל זה של עולי תימן יצר את דפוסי העלייה מתימן: ששות במחנה בעדן והעברה ארצה של קבוצות גדולות ברכבת אווירית.

תקוות הבריטים לסיום תפקידה של עדן כאזור מעבר בדרך ארצה הופרכה למחרת סגירת מחנה חאשד, עם תפיסת קבוצת יהודי תימן שניסתה לחצות את הגבול לשם. הבריטים ניאותו להכניס את יהודי תימן לעדן בתנאי ששהותם במושבה תהיה קצרה ביותר. הוחלט שמחנה חאשד, שהוחלט לפתוח אותו בחודש מאי בשכנות למחנה הישן, ישמש כתחנת מעבר.

במאי 1949 אישר האימאם של תימן מעבר חופשי של יהודי ארצו לעדן, וחבורות קטנות של מסתננים מעבר לגבול של תימן הפכו לנחשול אדם. בעוד שתנועת היהודים בתוך תימן גופה התנהלה בנתיבים ובאמצעים של העבר הרחוק – ברגל ועל גב חמורים וגמלים – בתוך עדן התנהלה התנועה ברכב שהעמידה לרשותם הנהלת המחנה. המחנה, עצמו, שנוהל על ידי הג'וינט (American Jewish Joint Distribution Committee),

ושליחיו מארצות הברית, כונה בפי העולים "גאולה", שם שבו כונה בעבר גם מחנה השאד הישן. עקב הנתק בין שליחי הגיוינט לבין הסוכנות ומנגנון הקליטה בארץ, ובגין היעדר המידע בעדן על גודל הקבוצות המתקרבות, הופתעו אנשי הגיוינט ממספרם הרב של הבאים למחנה, ולא יידעו את הגורמים בארץ לגבי מספר היהודים במחנה בעדן ומצבם. הנהלת המחנה איבדה שליטה על תנועת האנשים מהמחנה ואליו, ובספטמבר 1949 שהו כ-13,000 איש במחנה, שנועד לקלוט כאלף איש. משלחת רופאים מן הארץ, מראשי משרד הבריאות, ששהתה במחנה בספטמבר 1949 דרשה לזרז את ההעלאה ארצה של תושבי המחנה, כדי למנוע אסון. מבצע העלאת יהודי תימן ארצה ברכבת אווירית הסתיים בספטמבר 1950. העולים, שפיתחו ציפיות שנבעו מראיית עולמם, יצאו לדרך ללא הכנה לוגיסטית ונפשית, ובתום דרך ארוכה ורבת סכנות מצאו את עצמם במחנה המעבר, המנוהל על ידי אנשים זרים לעולמם, והמשיכו ארצה כשהם נתונים בתווה ובוהו נפשי.² הואיל ואופי עלייתם ברכבת אווירית חייב רישום מדויק, יכלה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לקבוע במדויק, כי מתימן ומעדן עלו 49,167 יהודים.³ דבורה הכהן קיבלה את הדימוי של העלייה מתימן, כפי שהונצח עוד בימי העלייה הגדולה משם בפרסומי מחלקת העלייה של הסוכנות. הדימוי היה של עשייה יעילה ובעלת היקפים בינלאומיים, אך בגלל אופיה החפז של העלאת יהודי תימן, היעדר נתונים מוקדמים וקשיי הקליטה עם הגעתם ארצה, נוצר חלל בויכרון של תהליך העלייה, והמציאות המורכבת של אותם ימים טושטשה.⁴

הבריטים ואנשי הגיוינט בעדן

כמעט מראשיתה ראתה התנועה הציונית את העלייה כִּלְבּ העשייה הציונית, ומנגנון הניהול והשליטה של העלייה היה מרכז הכובד של המערכת הארגונית של ההסתדרות הציונית. במקומות שהשליטה על ציבורי העולים נמסרה לגורמים אחרים, נבע מצב זה מאילוצים שהיו מחוץ לשליטת ההסתדרות הציונית. בעדן ויתרו מוסדות העלייה על השליטה על ניהול חיי העולים ועל ארגון הטסתם ארצה, על בסיס ההבנה כי הגורם היחיד המנהל את המחנה הוא הגיוינט, שמנהלו במזרח התיכון, הארי (צבי) ויטלס, קיבל בשם ארגונו את האחריות לתפעול המחנה; ויטלס מינה את יוסף סימון לנהל את המחנה. מסירת ניהול המחנה לגיוינט נבעה מצרכי מדינת ישראל להיעזר ביכולתו הכספית של הגיוינט, מרצון הממשל הבריטי להימנע מנגע ישיר עם המדינה ומאופי פניו תושבי המחנה ברכבת אווירית – המטוסים שהופעלו ברכבת אווירית נחכרו מחברות

2 הכהן, עמ' 57-62.

3 סיקרון, עמ' 20.

4 הסוכנות, מרחשון תשי"ב.

תעופה קטנות, שהתמחו בארגון רכבת אווירית בעת פעולתם בברלין בשנת 1948; חברות אלה, הקשורות בחלקן לממשל האמריקני, היו מוכנות לשתף פעולה עם הגוינט, אך לא עם הסוכנות.

בעקבות מלחמת העולם השנייה, נרתם הגוינט כארגון הסעד היהודי בארצות הברית, לגיוס כספים למען הפליטים היהודים שבמחנות העקורים באירופה. פעילות זו לא חרגה מדפוס הפעולה השגור של ארגוני סעד אחרים בארצות הברית שנרתמו למען קורבנות המלחמה באירופה. שינוי בתפקיד הגוינט אירע עקב המצב המיוחד שבו מצאו את עצמם הפליטים היהודיים בשתי מושבות בריטיות, עדן וקפריסין. בשני המקומות הללו מצא את עצמו השלטון הבריטי המקומי מחויב לטפל בפליטים יהודים שהגיעו לתחום אחריותו. בעדן קרה הדבר עקב גל בלתי צפוי של פליטים יהודים מתימן, ובקפריסין עקב החלטת שלטונות המנדט והממשלה בלונדון להעביר את המעפילים לארץ ישראל לקפריסין. התפתחות מעורבותו של הגוינט בקפריסין מאירה את פעילותו במחנה חאסד בעדן ועוזרת בהבנתו, והשוני בין שני המחנות מסביר את כישלונות הנהלתו.

בקפריסין החל הגוינט את פעולתו בעקבות ביקורו בפמגוסטה באוגוסט 1946 של צ'רלס פסמן, מנהל הגוינט בארץ ישראל. בפגישתו עם מושל קפריסין, הציע פסמן כי הגוינט יטול על עצמו אחריות בתחומי הסעד, הבריאות והחינוך של הגולים. הממשל הבריטי קיבל את ההצעה, משום שהיא ענתה על הצורך שלו לטפל ב"מגורשים" תוך הפחתת הנטל הכלכלי, מבלי להעביר את האחריות לסוכנות: הדבר היה מעניק לסוכנות מעמד ייחודי, ולמעפילים – את ההכרה ברצונם לעלות ארצה. הסכם זה, למרות אופיו הבלתי רשמי, הפך לבסיס היחסים בין הגוינט לבין הממשל הבריטי, ולמסד שעליו התבססה פעילותו בקרב מגורשי קפריסין.⁵ אם שיתוף הפעולה בין הגוינט לממשל הבריטי התבסס על הזדקקות הממשל לעזרה חיצונית, תוך סירוב להעניק מעמד מיוחד לסוכנות היהודית, ועל רצון הגוינט לסייע בשותפות עם הסוכנות, הרי שיחסי הגוינט עם שוכני המחנות נבעו ממערכת של קשרים אישיים. הגוינט מינה למנהל פעולתו בקפריסין את משה לאוב, שלמרות אזורחותו האמריקנית הצליח ליצור קשרים טבעיים עם המעפילים. לאוב, תוך הקפדה על מערכת היירארכית, קבע מסגרת מתאמת עם הגולים, ואף יצר יחסי עבודה תקינים עם הסוכנות וההגנה ושליחיהם בקפריסין, תוך שמירת אי התלות של הגוינט כלפי היישוב.⁶

ניסיון קפריסין מורה כי פעילות הגוינט הצליחה בשל הזדקקות החדית של הגוינט ושל הממשל הבריטי, בשל תפקודו של ראש הפרויקט וצוותו והודות להפרדת הרשויות בין מוסדות היישוב לבין הגוינט, אותה ההפרדה שהיתה בבסיס יחסו עם הבריטים. אף כי הבריטים הואשמו בהקמת המחנות בקפריסין מתוך עוינותם את העלייה לארץ ישראל, מן הרגע בו הגיעו המעפילים לקפריסין הם נתפסו בדרך כלל כגורם הוגן. לעומת

5 בוגנר, עמ' 53-54.

6 שם, עמ' 81-95.

זאת, שלטונות עדן הוצגו, הן על ידי החוקרים המועטים שכתבו על המחנה בעדן והן על ידי גורמים ציוניים בני הזמן, כישות עוינת, השואפת לסכל את העלייה מתוך מניעים אנטישמיים, אותם המניעים שיוחסו לשלטונות המנדט בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה. ההוכחה לכאורה לעוינות הבריטים היתה הסגירה השרירותית של גבול עדן והפקרת כשבעת אלפים עולי תימן באזור חיץ מדברי. אך לדעת שני אישים שהגיעו לעדן והיו מעורבים בפעילות המחנה בתקופה המכרעת של ספטמבר-דצמבר 1949, לא עשו זאת השלטונות משרירות לבם. אברהם שטרנברג, רופא, מראשי השירות הרפואי לעולה, שביקר בעדן בספטמבר 1949, סבר שהחלטת הבריטים לסגור את הגבול בין תימן לעדן נבעה מחשש להתפשטות של מגפת טיפוס הבהרות מתימן לעדן.⁷ שליח אחר לעדן, יוסף צדוק, האשים במרומו, כי השלטונות הבריטים היו כלי בידי הנהלת מחנה "גאולה": "באותו החודש (ספטמבר) עסקו ומנהל המחנה, יוסף סימון, ושליח מחלקת העלייה של הסוכנות, אונג'רן במחשבה כיצד לעצור את זרם העולים, ובעזרת שלטונות עדן נסגרו הגבולות לחלוטין".⁸ שטרנברג וצדוק האשימו גורמים אחרים, ובראשם את מנהל המחנה, יוסף סימון ושליחי הסוכנות בעדן. השקפה זו לא היתה נחלתם האישית: המשלחת המשותפת של התאחדות התימנים בארץ ושל ההסתדרות הציונית, שביקרה במחנה בנובמבר 1949, טענה כי סגירת הגבול היתה תוצאת "טיפשותו וקשיחות לבר" של מנהל המחנה סימון.⁹

תפקודו של יוסף סימון והדחתו

שליטתו המוחלטת של סימון במחנה ואמון מלא בו מצד המוסדות בארץ היו, לפחות לפי עדות שטרנברג, תוצאה ישירה ממצוקתה הכלכלית של מדינת ישראל באותה העת. שר האוצר, אליעזר קפלן, היה מעוניין למשוך את הגיוינט להשתתף באופן כספי וארגוני בעלייה ובקליטתה, ועל כן הוא התנגד לכל עימות אפשרי בין מוסדות ישראליים לבין הגיוינט.¹⁰ אם בקפריסין ייצג הגיוינט את הסוכנות כלפי הבריטים, ואיפשר את מעורבותה מאחורי הקלעים, בעדן הוא חיפה על אי פעילותה של ממשלת ישראל, שחתרה בדרך זו לצמצם את הוצאותיה. מסירת המחנה לידי הגיוינט הפכה את יוסף סימון לדמות מפתח במחנה.

בעיני רבים שפקדו את עדן מטעם מוסדות ישראלים, סימון הצייר כאנטיזה של משה לאוב. שטרנברג, שיחסו השלילי לסימון עיצב את זיכרונותיו על התקופה, תיאר

7 שטרנברג, עמ' 85.

8 י' צדוק למחלקת ליהודי המזרח התיכון של הסוכנות היהודית לארץ ישראל, חולון 1.10.1950, אש"צ 129.90(1).

9 משלחת נציגי התימנים בישראל על ביקורה בעדן (דין וחשבון), ת"א תש"ט, אש"צ 129.90(1).

10 שטרנברג, עמ' 88.

את סימון כאיש קטן המתנהג כשליט העומד מעל לחוק, מתגורר במלון פאר בעיר, ממעיט לבקר במחנה ואינו מתעניין בחיי שוכניו. בתיאוריו הוא אף שאל הגדרות מתחמו, הרפואה, והגדירו כ"אישיות פסיכופאטית עם נטיות לתוקפנות".¹¹ במקביל ליחסו הכנוע למבקרים חיצוניים בעלי מעמד, שעליהם ניסה להשפיע באמצעות קבלות פנים מלכותיות, דיכא סימון כל ביקורת של עובדי המחנה. גם המשלחת הרשמית של התאחדות התימנים, שהגיעה לתימן בדצמבר 1949, ראתה בסימון גורם שלילי שהתנהגותו גבתה מחיר של קורבנות בנפש מן העולים: "מר סימון... נהג בקשיחות לב ובקוצר רוח שגרם סבל רב ותמותה גדולה בקרב העולים שנמצאו במחנה".¹²

חטאו הגדול של סימון, לדעת מבקרי, לא היה בדפוסי התנהגותו האישית, כי אם במערכת היחסים שנוצרה בעת כהונתו בין סגל המחנה לבין יושביו. קובלנה זו עומדת במוקד תיאור פעילות המחנה בדו"ח מן התקופה: "...התנהג בגסות רוח ובאכזריות פושעת כלפי העולים, בפרט בתקופת הנהלתו המעשית של מר כהן את המחנה שנהפך למחנה מעצר סגור, עם רוח סדיסטית כלפי העולים... שחלק ממנתם היומית ספקו מכות אכזריות בשוטים ובמקלות בלי הבדל גיל... לא חסרו מקרים של הכאות על לא דבר".¹³ תיאור זה זכה לאישוש גם ממשלחת התאחדות התימנים שקבעה: "העידו בפנינו אנשים שונים שהיה מנהג להכות את העולים כדי להשליט סדר בשעת עמידתם בתור וכיוצא... סדרנים ופקחים התהלכו עם מקל בידם ודחפו את העולים בשעת הצטופפותם".¹⁴ למרות התיאורים הקשים הללו, המוסדות המטפלים בעלייה התימנית – ועקב כך המופקדים על ניהול המחנה בעדן – לא התערבו בנעשה. ויטלס, הנציג הבכיר של הגוינט בארץ, שמינה את סימון לתפקידו, העניק לו גיבוי וסמך על המידע שהלה העביר מעדן.

בבסיס אמונו של ויטלס בסימון עמדה ההכרה בתנאי תפקודו, תנאים שהפכו את ארגון המחנה למשימה כמעט בלתי אפשרית. לעומת לאוב בקפריסין שמצא שפה משותפת עם תושבי המחנה, לא יכול היה סימון לפענח את הצפנים הפסיכולוגיים והתרבותיים של דיירי המחנה. הנהלת המחנה נאלצה להתמודד עם אוכלוסייה שבאה ממצוקה ומשוני תרבותי שקשה להעלותם על הדעת, ושהקשו על כל ניסיון להשליט סדר וארגון. בתום מסע מפרך בדרכי תימן סבלו העולים ממחלות זיהומיות, ומצבם הבריאותי, המלווה בתנתזונה ממושכת, השפיע על תפקודם. סביר להניח שבעיות שונות, שיוחסו על ידי מנגנון המחנה לנורמות המקובלות בתימן, היו תגובות גופניות למצוקות הדרך. מציאותם במחנה של זקנים ותינוקות (הגברים הצעירים הגיעו ללא משפחותיהם בראשית גל העלייה) במספרים גדולים הגבירה את התמותה במחנה, עד לממדי מגפה בסתיו 1949. הצוות הרפואי הקטן, שהובא מישראל ולא היה יכול לתקשר עם העולים, היה חסר אונים להתמודד עם היקפי תמותה אלה. צפיפות יתר והיעדר הרגלי היגיינה נוסח המערב,

11 שם, שם.

12 שם, עמ' 104.

13 משלחת נציגי התימנים, אש"צ 129.90(1).

14 " צדוק למחלקה ליהודי המזרח התיכון, 1.10.1950, אש"צ 129.90(1).

גרמו לזוהמה ולתחלואה גבוהה במחנה. צוות המחנה גויס מקרב יהודי עדן, אך למרות יכולתו לשוחח עם העולים, גם הוא היה זר ולא מובן. חוסר יכולתו של מנגנון המחנה להעביר את הוראותיו לתושביו באמצעי תקשורת המוניים מקובלים הניעו את סימון לגייס שומרים מקרב העולים, שאילצו את תושבי המחנה לעמוד בתור, להתייצב ל"מסדר חולים" וכדומה. הכוח שהוענק לשומרים, ושהבדילם משאר תושבי המחנה, נוצל לא פעם לרעה, והשימוש בו עורר סלידה בקרב מבקרים מסוימים מן הארץ.

בדרך כלל נשאו מאמצי סימון להשפיע על אורחיו פרי, והשליחים הרשמיים של הסוכנות העבירו בדיווחיהם את תמונת המצב שהיתה רצויה לסימון. אולם חלק מן המבקרים במחנה ראו בצעדי סימון ניסיון לשוחד, ולא רק שסירבו לקבל את נקודת מבטו, אלא אף נטו להפריזו בביקורתם. כך קרה בביקור משלחת הרופאים בספטמבר 1949. אחת העיתונאיות שנלוו למשלחת ביקרה במכתבה להנהלת הגויניט את הנורמות המוסריות של סימון, ודרשה את סילוקו מן התפקיד, צעד שגרם לכתיבת מכתב רשמי של הנהלת הגויניט.¹⁵ ד"ר אברהם שטרנברג השתתף במשלחת זו והוא האשים את סימון בהפקרת עולי תימן שנעצרו באזור הגבול עם עדן. ואף אם גם אז תמך ויטלס בסימון, תמיכה זו הלכה ופחתה.¹⁶

סימון הבין שמשרתו כמנהל המחנה תלויה ברצונו הטוב של ויטלס, אך לא פחות מכך בתמיכת הנציגות הרשמית של הסוכנות. מאז ראשית קיום מנגנון העלייה, בכל מקום שבו התקיימה פעילות עלייה מאורגנת, פעל משרד ארצישראלי, שהיה נציגה המקומי של מחלקת העלייה של הסוכנות. ראש המשלחת של מחלקת העלייה בעדן, אליעזר אונגר, שיתף פעולה עם סימון נגד גורמי חוץ, אך לא היתה זו ברית רעים, אלא שיתוף אינטרסים שחיפה על ויכוח פנימי. סימון האשים את מחלקת העלייה שזו מנצלת את נגישותה לרכבת האווירית ומטיסה את אנשיה, בהתעלמה מהנהלים ומהרישיונות הדרושים, תוך עקיפת סמכויותיו הוא.¹⁷ היבט נוסף בארגון הטיסות שהדאיג את סימון היה המידע – שאותו למד בשלב מוקדם של הפעלת הרכבת האווירית – על פעילות הברחה נרחבת במטוסי העולים: יהודי עדן העשירים, שחששו לעתידם, הבריחו מטענים ארצה תוך שיחוד צוותי האוויר. באותה תקופה התנהל בעדן משפט של יהודי אמריקאי בעוון הפעלת "שוק שחור" וגילוי ההברחה עלול היה לגרום לחיסול מערך העלייה בעדן.¹⁸ סימון לא האשים במישרין את אנשי מחלקת העלייה בהשתתפות בהברחה, אך סגנו, ב"צ כהן, טען כעבור חודשים מספר, כי אונגר "העביר זהב ארצה וקיבל מהארץ יהלומים".¹⁹ טענה זו לא הוכחה, אך עצם השמעתה מעידה על המתח ששרר בין שני הגופים וגם על הדימוי של אנשי מחלקת העלייה בעיני עמיתיהם.

15 משלחת נציגי התימנים בישראל, אש"צ 129.90(1).

16 סימון לויטלס, 4.10.49, J.H. Malben 100, JDCA, 52/14.

17 שם, ויטלס לשוורץ, תל אביב, 31.10.49.

18 שם, סימון לשויד, 1.10.49.

19 אצ"מ 109 S.20.

מנגנון המחנה הורכב משלושה יסודות: הסגל הרפואי, שהגיע מישראל והיה מנותק מן הקורה במחנה בשל עיסוקיו ומגבלותיו הלשוניות, עובדי המחנה שגויסו מיהודי עדן על ידי סימון והיו תלויים בו, והשליחים מן הארץ, ברובם מיוצאי תימן. רוב הסגל היה תלוי בסימון במישרין וכל אנשיו חויבו לשמור על השתיקה, ולכן רק מעטים מקרב שליחי היישוב בעדן היו נכונים לדווח דיווח שאינו מחניף לסימון או מגלה את ההברחות. גם אלו שהיו בדרך כלל נציגי מחלקת המזרח התיכון, סירבו להיחשף, והמידע שהם העבירו היה מעורפל והביקורת הוצגה כ"שמועות". אך די היה בשמועות אלה כדי לעורר תגובות, בייחוד בקרב הגופים הציבוריים שלא היו קשורים מבחינה ארגונית או פוליטית לגוינט ולמחלקת העלייה.

הואיל והן משרד העלייה בממשלה והן מחלקת העלייה בסוכנות נשלטו על ידי "הפועל המזרחי", הגופים שייחסו חשיבות לשמועות אלה נשלטו על ידי אנשי תנועת הפועלים בארץ, כמו מחלקות מסוימות בסוכנות, ההסתדרות והתאחדות התימנים, שהיתה מקורבת למפא"י. העובדה שרוב שליחי הארץ היו מבני העדה התימנית, כפי שהיו גם חברי הגופים הנוכרים, הקלה על העברת מידע באופן בלתי רשמי, תוך הטלת האשמה על סימון וכהן, שלא היו תימנים. בנובמבר 1949 נשלחה לעדן משלחת משותפת של התאחדות התימנים וההסתדרות, שאחד מיעדיה היה "התחקות על שורשי השמועות על ניצול העולים ובדבר התנהגות אָתם".²⁰ בוא המשלחת סימן את רצונם הגובר של נציגי התימנים הוותיקים בארץ להשפיע על העלייה מתימן, גם בתחום שנמסר על ידי המוסדות בארץ לסמכות הגוינט. בואה של משלחת ההתאחדות היה גם שלב בסילוק סימון מניהול המחנה, בייחוד שצעד זה נלווה לשינוי בעמדתו של ויטלס בארץ. על השינוי בעמדתו של ויטלס אנו שומעים גם מאברהם שטרנברג שייחס שינוי זה לעצמו. באוקטובר 1949 ביקר שטרנברג בעדן ובביקור זה הידרדרו יחסיו עם סימון לשפל המדרגה, כאשר זה מנע את ביקורו באזור הגבול, בנימוק כי נסיעה זו רק תזיק לעולים, כי בכך ידחה הטיפול הרפואי לזקוקים לו.²¹ לדברי שטרנברג, בנובמבר 1949, עם שובו, הוא מסר לשר העלייה משה שפירא דו"ח ובו ביקר בחריפות את מעשי הנהלת המחנה בעדן, והביא לפגישה של ראשי כל הגורמים האחראים על העלייה מתימן. בפגישה זו נטלו חלק, לצד ראשי משרד העלייה, ראשי מחלקת העלייה של הסוכנות וראשי הגוינט בארץ. תוך כדי הדיון, לאחר התקפתו של שטרנברג על מעשיו של סימון, הודיע ויטלס על פיטורי סימון מתפקידו כמנהל מחנה "גאולה" בעדן.²²

אך תיאורו של שטרנברג, למרות אופיו הדרמטי, אינו מדויק. סימון פוטר מתפקידו על ידי מרדכי שוויד, נציגו האישי של ויטלס, מזכיר הגוינט בארץ, שהגיע לשם כך לעדן. סילוקו של סימון לא היה פרי החלטה פתאומית של ויטלס בהשראתו של שטרנברג.

20 משלחת נציגי התימנים בישראל, אש"צ 129.1.

21 סימון לויטלס, JDCA, 28.10.49, 5014 C/b322, זינב.

22 א' שטרנברג, עמ' 103-104.

עוד טרם בואו של מרדכי שוויד לעדן מונתה במחנה ועדת חקירה המשותפת לגיוינט, לסוכנות ולממשלת ישראל, שנועדה לברר את ההאשמות נגד סימון ומקורביו מכאן ונגד שליחי מחלקת העלייה מכאן. על מגמות הוועדה מעידה העובדה כי נציג הסוכנות היה יוסף צדוק, שלא ראה את פעולותיהם של סימון ואונגר בעין יפה. בתום שמיעת העדויות קבעה הוועדה כי "מר יוסף סימון לא מילא את תפקידו כראוי ונהג ברשלנות והזנחת קשות שגרמו לאנדרלמוסיה במחנה וסבל לעולים..."; אף כי אונגר זוכה מאשמת ההברחה, עובד אחר של משרדו פוטר מעבודתו עקב אשמה זו.²³ שוויד לא הסתפק במסקנות הוועדה, וערך חקירה עצמאית בעזרת מנהל חשבונות בשם ברנד. אופי החקירה העיד כי סימון נחשד לא רק בפגיעה בעולים, אלא גם בעברות כספיות. בתום חקירתו פיטר שוויד את סימון, וכאשר התפטר גם סגנו של סימון, ב"צ כהן, הוא מינה לתפקיד מנהל המחנה את מאכס לפידוס (מרדכי לפידות).²⁴ פיטורי סימון לא סיימו את המסע נגדו, וכחודש לאחר סילוקו מן התפקיד החליטה המועצה הציבורית שליד המחלקה ליהודי המזרח התיכון בסוכנות לדרוש "פעולה לשם הבאת האחראיים למותם של היהודים במחנה, להכאתם וליחס הרע אליהם, למשפט. למטרה זו נבחרת ועדה מתוך חברי המועצה שתפקידה לעיין בחומר המצוי בעניין זה, להסתייע בו לשם חקירת ההאשמות ולשמוע עדויות מפי אנשים, מוסדות או גופים ציבוריים שירצו להעיד בפניה או שייקראו על ידה להעיד. מסקנות הוועדה תבואנה בפני המועצה".²⁵

מלבד השאלה האישית, הציג סילוק סימון גם את סוגיית מעמדו של הגיוינט בתוך מערכת העלייה. ועדת הבדיקה והרכבה ביטלו לכאורה את האוטונומיה של הגיוינט, והכפילו אותה למערכת העלייה של הסוכנות ושל המדינה, מצב שהיה נוח למערכת זו. בארגון החדש, הגיוינט היה הופך לגוף המממן את העלייה ונושא בנטל הבאתה, אך נמצא תחת הפיקוח של המוסדות הישראליים. בואו החפוז של שוויד וסילוקו המידי של סימון נועדו למנוע את הסכנה של אובדן ריבונותו של הגיוינט.

המאבקים הארגוניים בין שליחי הסוכנות

מסירת הניהול של המחנה לידי הגיוינט, שנחשב לגורם חיצוני ולכן מחוץ לוויכוחים הארגוניים והפוליטיים שפיצלו את המערכת העלייה והקליטה, לא מנעה את קיומם של

23 פרטיכל של ועדת חקירה, 4.11.1949, אצ"מ S.20/109.

24 משלחת נציגי התימנים בישראל; אש"צ 129.90(1); י" צדוק למחלקה ליהודי המזרח התיכון, 1.10.1950, אש"צ 129.90(1). ועדת הבדיקה זיכתה את אליעזר אונגר מן ההאשמות שיוחסו לו, אך שמו מופיע ברשימת שליחי מחלקתו שחזרו ארצה בראשית 1950, ואת מקומו תפס שלמה שמידט; אף הוא איש הפועל המזרחי. ראה: דפי עלייה, כסלו-טבת תש"י, עמ' 52; לויטן, עמ' 475.

25 סיכומים והחלטות בישיבת המועצה הציבורית שליד המחלקה ליהודי המזרח התיכון, אש"צ 129.90(1).

ויכוחים אלה. הפוליטיזציה הייתה של המערכת הפכה אותה למכשיר בידי המפלגות ששלטו במגזרים שונים, ולפחות במקרה של העלייה מתימן, השפיעו על ניהול העלייה. ברמה העקרונית, העלייה מתימן היתה קורבן למחלוקת אסטרטגית בין מחלקת העלייה של הסוכנות – המחלקה המרכזית של המערכת – לבין גורמים אחרים הקשורים בעלייה זו: המחלקה לענייני היהודים במזרח התיכון של הסוכנות, ההסתדרות והתאחדות התימנים בארץ ישראל.

במשך שנים נשלטה מחלקת העלייה בסוכנות על ידי מפא"י, בעוד הפועל המזרחי מילאה תפקיד של שותף זוטר. הקמת המנגנון הממלכתי של מדינת ישראל הביאה לנדידה של פקידי סוכנות רבים למנגנון זה, והקמתו על בסיס מפלגות הקואליציה השתקפה בדיוקן המפא"י של מנגנון זה, תוך ויתור מסוים על שליטתו בסוכנות. רבים מחברי מפא"י ששירתו במחלקת העלייה עזבו אותה, ומעתה התנהלה מערכת העלייה באחריות שני גופים: משרד העלייה בראשות משה שפירא, ומחלקת העלייה של הסוכנות בניהול יצחק רפאל, שניהם מראשי הפועל המזרחי.

בעוד שלמחלקת העלייה היתה נציגות קבועה בעדן, הסתפק משרד העלייה בשליחת נציגים לכמה ימים, כדי לאסוף מידע לדיווח תקופתי על הנעשה במחנה "גאולה". נציגות מחלקת העלייה, שפעלה כמשרד הארץ ישראלי בעדן, היתה מנותקת מן יפול ישיר בעולים, וראתה כתפקידה הבלעדי רישום עולים לצורך הטסתם ארצה.²⁶ אף כי ההכרעה על העלייה מתימן – בדומה לארצות אסלאם האחרות – נפלה ברמה ממשלתית, ביצועה נמסר לסוכנות. החלטה עקרונית זו התקבלה ללא הכרת המציאות בתימן ובעדן, ומציאות זו – בחלקה מעוצבת על ידי גורמי העלייה ושליחיהם – השפיעה על המצב יותר מעצם ההחלטה.

מחלקת העלייה, המודעת לקשיי קליטת עולי עדן שהגיעו עד למרס 1949, חתרה להפסקה בעלייה מתימן, ובהתחדשותה – לפריסתה על פני שמונה עשרה שנים, כדי שתוכל לקלוט כל שנה קבוצה מצומצמת של עולי תימן. תוכנית זו התבססה על אומדן של כעשרים אלף יהודים החיים בארץ זו. מגמת המחלקה היתה לעסוק ביהודי תימן רק לאחר הגעתם לעדן, תוך ניסיון לווסת את מספר העולים מתימן, ולהתייחס לכל קבוצה שמגיעה לעדן באופן נפרד.

האסטרטגיה של מחלקת העלייה נשענה על מעמדה הייחודי של המחלקה. מאז הקמת מנגנון הקבע של העלייה, בתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה ועד שלהי העלייה הגדולה, נוצרו שני דפוסים עלייה. על פי דפוס אחד, אשר היה מקובל בימי המנדט ואפיין את רוב העלייה מאירופה בתקופת העלייה הגדולה, התארגנה העלייה במסגרות מקומיות ושיקפה את הכרעתם של העולים. בדפוס זה היו מוסדות העלייה הארצישראלים רק גורמים מסייעים, ובימי המנדט כוחם היה רב בהשעיית העלייה מאשר בזירוה. בדפוס

האחר, שהתפתח בעיקר לאחר הקמת המדינה, יזמו מוסדות העלייה של ישראל, ארגון ואף העלו את העולים, ואלו מסרו את גורלם בידי המוסדות.

העלייה מתימן שייכת לדפוס השני. כפי שניתן ללמוד מקבוצות עולים שעברו את הגבול מתימן לעדן החל משנת 1943, יהודי תימן היו במצב של תסיסה, אך גם עם ידיעת רקע זה, פעילות אנשי הסוכנות נערכה ללא מידע מספיק, והדבר השפיע על מהלך העלייה מתימן. אך אם בעבר היתה מחלקת העלייה הגורם היחיד בסוכנות המופקד על העלייה, הרי שלאחר 1943, עם העברת מחלקות ההסתדרות הקשורות לנוער והחלוץ לסוכנות, היו בסוכנות גורמים נוספים שעסקו בשאלות העלייה. צעד זה היה פרי מאמצי מפא"י, שהיתה נתונה במאבק נגד האופוזיציה הקשורה להנהגת הקיבוץ המאוחד, להשתלט על מוסד השליחות שנשלט לפני כן על ידי הקיבוץ המאוחד. הקמת מחלקה חדשה בסוכנות באוגוסט 1948, המחלקה לענייני היהודים במזרח התיכון, שנמסרה למפ"ם עם הצטרפותה של זו להנהלת הסוכנות, הכניסה למערכת העלייה גורם חדש. מפ"ם נוסדה בינואר 1948 וכללה מלבד חברים מן העיר גם את כל הקיבוץ הארצי ואת רובו של הקיבוץ המאוחד. היא הצטיינה באקטיביזם בטחוני ובמקסימליזם ציוני, שבהקשר של יהדות ארצות האסלאם התבטא בדרישה לעלייה מידית וכוללת.²⁷

מול המדיניות של מחלקת העלייה התייצבה המחלקה ליהודי המזרח התיכון בסוכנות, שנטתה לראות בעליית יהודי ערב מבצע כולל וחד-פעמי. עמדה זו בלטה גם בתקופת הביניים, ערב הגל הגדול של העלייה מתימן. במכתב ליצחק רפאל, ראש מחלקת העלייה, כתב ראש מחלקת יהודי המזרח התיכון, אברהם נדד: "נדדע לנו כי הגיונט עומד להעלות את יהודי עדן. עם כל החיוב שבדבר עלייתם של היהודים משם... יש מקום לשאלה... האם לא ייפגע העורף והמקלט ליהודי תימן הנמצאים במצב קשה ביותר. אנו מציעים התייעצות בין המחלקות בעניין זה."²⁸ דומה כי הצעתו של נדד לא הביאה לתוצאות ומחלקת העלייה המשיכה במדיניותה.

במאי 1949 הגיע לעדן שליח מחלקת העלייה, הרב שריבויס, שלפי פרסום רשמי של מחלקתו נשלח "כדי לבחון את האפשרויות לעלייה גדולה ומקפת".²⁹ הרב שריבויס שיגר איגרות לקהילות יהודיות בתימן, ודרש מהן "שלא להיחפז לצאת את תימן ולהמשיך בחייהם הרגילים, כי טרם הגיע הזמן להסעתם...". לגישה זו התנגד שליח המחלקה ליהודי המזרח התיכון, יוסף צדוק, שהגיע לעדן ביולי. יוסף צדוק, חבר מפ"ם, התנגד באופן עקרוני לדחיית עלייה באשר היא. מלבד זאת הושפעה עמדתו מהמציאות הקונקרטיים באזור, אם כי לא בתוך תימן. לדעתו, סיום מלחמת העצמאות ומפלת מדינות ערב יצרה הזדמנות חד-פעמית להשיג את הסכמת האימאם התימני ליציאת היהודים; כן הוא חשש

27 כפכפי, עמ' 357-360.

28 א' נדד, המחלקה לענייני היהודים במזרח התיכון ל"י רפאל, מחלקת העלייה, ירושלים, 23.3.1949, אצ"מ S.20/36; לויטן, עמ' 469-487, קורא לנדד א' נצר.

29 פרשת העלייה של יהודי תימן, דפי עליה, מרחשון תש"י.

מהתפרצות גל אנטייהודי העלול להסתיים בחיסולה הפיסי של קהילת תימן.³⁰ צדוק נכשל בניסיונו לשכנע את הרב שריבויים לקבל את עמדותיו, ואז פתח בפעילות עצמאית, ללא קשר למחלקת העלייה ואף בניגוד למדיניותה. ביולי 1949 הוא שלח מכתבים לקהילות יהודיות ברחבי תימן, ותבע בהם "לקום ולהעפיל ארצה, כי שעת רצון הגיעה. ארצנו מצפה לבניה הבוניה לקימום הריסותיה, לבנותה ולהבנות בה. אל יתמהמו, פן יאחרו". מכתבים אלה, מלבד היותם מתן ביטוי לעמדות של מפ"ם ושל מחלקתו של צדוק בארץ, ענו על הלכי הרוח של יהודי תימן וזכו להיענות מידית. באותה עת שררה בתימן אווירה משיחית שהוגברה מן החששות של היהודים מפרעות ומסבלם בגין הרעב והמשבר הכלכלי בתימן, ושיירות של יהודים החלו לנוע לעבר גבול עדן ומשם למחנה שטרם הסתיימה בנייתו.³¹

אין ספק שדיווחי צדוק על צעדיו ועזעו את המערכת ופגעו במרות של מחלקת העלייה. הגעתו לעדן היתה מבוססת על ההנחה שהוא פועל בשמה וצעדיו עוררו רושם של אי ציות. אך אף שהוא נהנה מגיבוי מלא בארץ מצד אברהם נדד, שאף הודיע למחלקת העלייה כי צדוק נשלח למלא תפקיד ניהולי בשם מחלקתו,³² מעמד זה נשלל ממנו בעדן. הן יוסף סימון והן הרב שריבויים ראו בצעדי צדוק מעשה הונאה, כיוון שלדעתם הוא נשלח לעדן כאיש מחלקת העלייה, הנתון למרות שריבויים, ולא מטעם גורם אחר. סימון אף מחה במכתבו על התעלמות המחלקה ליהודי המזרח התיכון ממעמד הגיינט בעדן, והאשים את צדוק כי במקום לעסוק בענייני העלייה הוא עוסק בכתיבת ההשמצות על הנהלת המחנה.³³

למרות ביקורתם, לא יכלו שליחי מחלקת העלייה, שיעדה הרשמי היה טיפול בעלייה, להתנגד בפומבי לצעדי צדוק שעוררו את העלייה. לכן העדיף הרב שריבויים לשלוח את צדוק ארצה, ובהיעדרו להקטין את הנזק שזה גרם לדעתו. הוא שכנע את צדוק שתנאי האקלים והתברואה מחייבים את השליחים מ ישראל לקבל חופשות הבראה בארץ אחת לחודשיים. אך כאשר מקץ ארבעה ימי חופשה ימי חופשה ביקש צדוק לשוב לעדן, התברר לו כי מחלקת העלייה מנסה למנוע את שובו בהחרמת דרכונו.

רק מאבקו האישי, בגיבוי ההסתדרות ומפ"ם, אפשר את חזרת צדוק לעדן.³⁴ אין ספק שתיאוריו של צדוק על פעילותו בעדן נושאים חותם של עוינות למשרד ארץ ישראל

30 חששו לא היה חסר בסיס. בדצמבר 1947, בתגובה מאוחרת על החלטת האו"ם, נהרגו בעדן בפרעות מאה ושישים יהודים מקומיים. בתימן מצאו מקלט חמשת אלפים ערבים מארץ ישראל בהנהגת אחמד חלמי מיפו. אנשים אלה, שהיו מלאי רגשות נקם על גירושם מהארץ, יכלו להוביל את ערביי תימן נגד יהודי ארצם.

31 " צדוק למחלקה ליהודי המזרח התיכון של הסוכנות היהודית לארץ ישראל, חולון, 1.10.1950, אש"צ 129.90(1).

32 א' נדד, המחלקה ליהודים במזרח התיכון ליוסף צדוק, 20.7.1949, אצ"מ, S.20/399.

33 הרי ויטלס ל"י שוורץ, תל אביב, JICA, 29.7.1949.

34 " צדוק למחלקה ליהודי המזרח התיכון של הסוכנות היהודית לארץ ישראל, חולון, 1.10.1950, אש"צ 129.90(1).

ולראשיו, אולם דבריו מקבלים גיבוי בדבריו של שטרנברג, שפגש את צדוק בעדן בדצמבר 1949. לפי שטרנברג, צדוק עשה את מלאכתו למרות הניסיונות של מנהלת המחנה למנוע את פעולתו ולנתקו מגורמי חוץ.³⁵

צעדיו של יוסף צדוק לא השפיעו רק על יחסיו עם שליחי מחלקת העלייה בעדן, אלא אף הביאו להתנגשות בין המחלקה היהודי המזרח התיכון למחלקת העלייה, שניתן ללמוד עליה מתכתובת בין ראשי המחלקות: "קיבלנו תלונות על מנהל המשרד הארץ ישראלי בעדן מטעם מחלקתך, ה' אונגר, המפריע לעבודת שליחנו בעדן ומתיימר לתת הוראות לבלי שתף פעולה עם נציגנו אשר נשלח לעדן לריכוז הפעולה מטעם מחלקתנו בעיר עדן ולפיקוח על מהלך העניינים בתוך תימן. מר אונגר גם הרשה לעצמו, באספת שליחים ועובדים, לאסור על יוסף צדוק לכתוב דינים וחשובות למוסדות בארץ. נבקשך לתת הוראות למר אונגר להתנהג כראוי עם שליחיה של הסוכנות מהארץ".³⁶

מלבד הסכסוך הבין-מחלקתי בסוכנות, יצרו צעדי צדוק תגובת שרשרת בעלת משמעות רחוקת טווח. מכתבי צדוק שימשו זרז ליהודי תימן, שהיו נתונים בתסיסה במשך זמן רב, ותגובתם הספונטנית לזוע בהמוניהם הביאה לאבדן שליטה על קצב הנכנסים לעדן, ועל היכולת של צוות המחנה לטפל בבאים. אם בראשית פעילותו של צדוק יכול היה גובר הסוכנות היהודית, יצחק גרינבוים, להביע תקווה כי יהיה אפשר למנוע את העלאת יהודי תימן ארצה,³⁷ תקווה זו נגוזה במהירות. יותר מרבבת עולים הצטופפו במחנה "גאולה", שנועד לאלף תושבים בלבד; המצב הבלתי נסבל דווח להנהגת המדינה על ידי ד"ר מאיר יוסף, ראש משלחת הרופאים הראשונה שביקרה בעדן בספטמבר 1949. רק בעקבות הדו"ח של ד"ר יוסף הבינו ראשי המדינה את משמעות החלטתם העקרונית על העלייה מתימן. כשבוע לאחר כתיבת הדו"ח רשם בן גוריון ביומנו: "ילדים מתים כובובים... עלינו להציל אותם. אמנם גם פה התמותה רבה, אבל פה יש טיפול יותר יעיל ויותר נאמן".³⁸ המציאות, שהיתה במידה רבה שילוב של פעילות צדוק והשאיפות המשיחיות של יהודי תימן, כפתה את עצמה על ממשלת ישראל ושללה ממנה יכולת תמרון.

גורם ממסדי נוסף שניסה ליטול חלק בעליית תימן ולהשפיע על קבלת ההחלטות בענייני עדן היה התאחדות התימנים בישראל, גוף פוליטי וציבורי שייצג את יוצאי תימן בארץ והיה מקורב למפא"י. ביקור המשלחת מטעמה אותת על כוונת ההתאחדות להיות פעילה בעליית תימן. ראש ההתאחדות, זכריה גלוסקה, שכיהן כחבר כנסת מטעמה, היה שותף בקואליציה, והבין שמבחינה ציבורית אין היא יכולה להישאר מחוץ לטיפול במבצע

35 שטרנברג, עמ' 97-98. בעוד שההוראות שניתנו לצדוק בכתב סותרות לכאורה את טענת שטרנברג כי נאסר על צדוק לשוחח עם השליחים מן הארץ על עבודתו, הרי צדוק נדרש לכך בהוראות שבעל פה - ראה סימון ואונגר, העתק הוראות של י' צדוק, 8.10.1949, אצ"מ S.20/395.

36 א' נדד, המחלקה ליהודים במזרח התיכון ליצחק רפאל, מחלקת העלייה, ירושלים, 14.11.1949, אה"ע IV-104-58-101-C.

37 פרטיכל ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 18.7.1949, אצ"מ L27.

38 יומן בן גוריון, 28.9.1949, מורשת בן גוריון.

"מרבד הקסמים". בשלב ראשון במאבקם על שיתוף ההתאחדות בעליית תימן, שאפו ראשיה למנות שליחים מטעמה לעדן. כבר ביולי 1949, כשהגיע יוסף צדוק לתימן, דרש גלוסקה: "הננו תובעים מכס להודיענו מי הם המועמדים שהוצעו לשליחות לעדן ולתימן... אין בדעתנו להפקיר את שטח עבודתנו זה לאחר שנות פעילות קשות ורבות סבל, ולא נוכל לסמוך על השליחים שאין אנו מכירים אותם".³⁹ בפנייתו הישירה לראש המחלקה ליהודי המזרח התיכון, ביקש גלוסקה לשלוח פעיל של ההתאחדות במקום יוסף צדוק.⁴⁰ כישלון ההתאחדות למנות שליחים מטעמה דירבנם להקים משלחת רשמית לבדיקת המצב בעדן, אך גם זאת התאפשרה רק לאחר שיתופה של ההסתדרות ובה פעיל מרכזי של מפא"י בקרב התימנים, ישראל ישעיהו. כדי להרחיב את פעילות ההתאחדות, פתח גלוסקה בדצמבר 1949 במבצע התרמות בארצות הברית, במטרה מוצהרת לעזור לעולי תימן לאחר עלייתם, מאחר והם סובלים מקיפוח בתחומי החינוך, החברה והכלכלה. סיורו של גלוסקה נתקל בהתנגדות נמרצת של הסוכנות ושל קרן היסוד, שראו בו חתירה תחת מאמציהם. אולם גלוסקה ראה כהישג את פרסום פעילותו ואת הניסיון להציג את ההתאחדות כבעל עניין יחידי עלייה התימנית.⁴¹

המפלגות בישראל ומחנה "גאולה"

בין הוויכוח הארגוני לבין הוויכוח המפלגתי לגבי ניהול העלייה מתימן היה קשר הדוק. השליחים הרבים שהגיעו לעדן במטרות שונות ראו את עצמם לא רק כשליחי מוסדות, אלא גם כנציגי המפלגות או גופים ציבוריים; גילו של כפל זהות זה כגיל מערכות העלייה והקליטה של התנועה הציונית. מראשיתה של מערכת עלייה ממוסדת, הגיעו העולים ארצה בקבוצות המאורגנות על ידי גופים בעלי זהות פוליטית, מוסדית ורעיונית מוגדרת. בתקופת היישוב התנהלה מערכת העלייה תוך כדי חלוקה קפדנית של הסרטיפיקטים על בסיס שיוך פוליטי או ארגוני, המכונה בעגת התקופה "שדיוול".

חלוקה זו ביטאה את יחסי הכוחות בין הגופים בגולה, ואת יכולת ההשפעה של מקורביהם בארץ. גם לאחר הקמת המדינה, כאשר מוסדות העלייה העלו את כל היהודים, ללא כל קשר לשיוכם המפלגתי או הארגוני, נותרו בעינם ההיבטים הפוליטיים, אך עתה בשינוי דגשים. המחנה בעדן, בשל נתוניו המיוחדים, היה אבן שואבת לפעילים ציבוריים, שבאו כשליחי מערכת העלייה, אך ראו את עצמם גם כנציגי המפלגות.

מחנה "גאולה" בעדן היה היחיד במחנות המעבר של יהדות ארצות האסלאם, במרחב האזורי (כלומר לא על אדמת אירופה) שאפשר היה להגיע אליו מישראל במישרין. עדן

39 לויטן, עמ' 474.

40 שם.

41 תזכיר מאת "המלין לחברים בדבר השליטה והסמכות במבצע, 29.12.1949, אה"ע – 58-104-IV

היתה מושבה בריטית, ומעמד זה נתן אפשרות של כניסה חופשית אליה, גלויה וקלה באופן יחסי, לאזרחי ישראל. לעומת מחנות המעבר בפרס, שהגישה אליהם היתה קשה ומורכבת, עדן שכנה בטווח של שש שעות טיסה בלבד מישראל, אפילו במטוסים המיושנים שהופעלו במבצע "מרבד הקסמים". הטיסה לעדן וממנה דרשה אישור והפנייה ממחלקת העלייה בלבד, ונסיעות השליחים לא הופיעו בתקציבי הגופים שבשם הם באו. מלבד תחושת השליחות להביא יהודים ארצה מגולת תימן, ורגש ההרפתקה של חדירה מעבר לקווי האויב הערבי, פעל בלבות שליחים רבים (לפחות לדעת שטרנברג) גם דחף אנושי פשוט. בעדן פעל נמל ענק, מהגדולים ברחבי האימפריה הבריטית, שדרכו עברו סחורות מכל העולם. בהיות עדן נמל חופשי, ניתן היה לקנות את כל המוצרים ללא מכס וללא מסים, ורבים מהישראלים, שבאו מארץ ענייה שהיתה נתונה במשטר הצנע, ששו לקנות מוצרים שונים על מנת להביאם למשפחותיהם.⁴² אין תימה שכל כך רבים מהישראלים הקשורים בדרך זו או אחרת במערכות קליטה ועלייה הודרוזו לנסוע לעדן. תיאורו של יוסף צדוק, עם כל סלידתו, את ביקורה של נציגות התאחדות התימנים בעדן, ממחיש היטב את אופי הנסיעה:

במשך חמישה ימי שהותה כאן ערכה שני ביקורים (במחנה) בלבד. יתר זמנה מקדישה לביקורים אחרים בסטימר פוינט (מרכז מסחרי מרכזי בעדן) ובעיר עדן... בערב הראשון... מסרתי לה פרטים על מסעותי בין הפליטים בדרכים... ובאמצע דברי הופסקתי על ידי ישעיהו כי מיהר ללכת לנשף הריקודים של העובדים במחנה.⁴³

מעשה המסופר על ידי שטרנברג ממחיש היטב את לחץ הישראלים לטוס לעדן ואת עייפותם של אנשי הגיונט, שאמורים היו לארח את הבאים לעדן. כאשר נודע למנהל הגיונט בארץ, ויטלס, על המשלחת המתוכננת של רופאים ישראלים לעדן, הוא מלמל לעצמו: "שוב רוצה מישהו לערוך טיול לעדן".⁴⁴

פעילות השליחים יכלה לכאורה להעניק לפעילותם גוון פוליטי ברור. קיומו של חשש מעין זה עולה ממכתבו של סימון לארץ: "אני מצהיר על כוונתי לסלק אותם מהמחנה, אם הם יתחילו בציד נפשות למפלגות פוליטיות, או כל פעילות פוליטית אחרת. אני משוכנע כי תסכים עם מדיניותי למנוע חדירת פוליטיקה למחנה".⁴⁵ אך היה זה חשש שווא, לא בגלל כישלון השליחים לפעול פעילות מפלגתית, כי אם בגלל חוסר משמעות של פעילות מעין זו.

על חוסר משמעותה של הפעילות המפלגתית בעדן אפשר ללמוד מעריכת השוואה עם מוקדים אחרים של העלייה הגדולה. בולט לעין השוני שבין עדן לבין יעדי פעילותם

42 שטרנברג, עמ' 101-102.

43 "צדוק למנחם בן יוסף, עדן, 13.11.1949, אצ"מ 20/399.S.

44 שטרנברג, עמ' 77.

45 לויטן, עמ' 475.

של השליחים בריכוזי עולים אחרים. שליחים של המפלגות, תנועות רעיוניות וזרמים התיישבותיים, פעלו בריכוזי העולים ברחבי אירופה ובקפריסין, כגורם המקשר בין המערכת הפוליטית בארץ לבין העולים שהיו חברי ארגוניהם בארצות מוצאם.

הציונות הפכה למוקד של זהות יהודית בתקופה שלאחר השואה, ועל רקע פוליטיזציה מוגברת של יהודי אירופה, שימשה ההשתייכות למפלגה ציונית תעודת זהות אישית. למפלגות באירופה היו מקבילים ארגוניים בישראל, וקשר זה היה טבעי ואף רצוי בעיני כל הגורמים. בעיני השליחים היתה פעילותם פעילות המביאה לגידול במספר חברי תנועותיהם לאחר עלות העולים ארצה, בעוד שבעיני העולים מפגש עם שליחי התנועה עוד בגולה הבטיח את קליטתם באופן יעיל וטוב יותר.

בהיעדר מוחלט של סוציאליזציה פוליטית, חסרו אפיונים אלה בקרב עולי תימן. הביקורים של חברי המפלגות הישראליות לא נועדו להגדיל את מספר חברי התנועות: עמדותיהם הרעיוניות היו זרות לחלוטין ליהודי תימן, וקוצר שהותם של העולים בעדן מנע כל אפשרות של אינדוקטורניציה. לדעתי, המסר המפלגתי על הפעילות בעדן נועד לקהל בארץ, והעשייה בעדן נועדה לחזק את הדימוי הציוני של המפלגה בארץ, במיוחד כשזו נדחתה מעשייה ממשית בארץ. הגופים שפעלו בעדן יכלו לטעון – ועשו זאת – להגמוניה בעשייה הציונית ובקיבוץ גלויות. רוב המפלגות הציוניות שהיה להן ייחוד אידיאולוגי ברור שלחו את שליחיהן לעדן, ודאגו לפרסם עובדה זו ברבים.⁴⁶ במסגרות הממסדיות פעלו בעדן שליחים של שלוש מפלגות ישראליות: מפא"י, במסגרת שליחי ההסתדרות (לפני קיץ 1949) והתאחדות התימנים; מפ"ם, שחבריה שלטו במחלקה ליהודי המזרח התיכון; הפועל המזרחי, שאייש את מחלקת העלייה של הסוכנות ואת משרד העלייה. ריבוי נציגי המפלגות, חלקן בעלות אידיאולוגיה זרה למסד היהודי בעדן ועויונות זו לזו, יצר מצב של עימות מתמשך.

ההפעלה של מחנה "גאולה" מתחלקת לשני שלבים: בשלב ראשון חיה בו אוכלוסייה יציבה במשך כארבע שנים עד להעלאתה ארצה, ובשלב השני, בין קיץ 1949 עד לספטמבר 1949, היתה תחלופת אוכלוסייה מהירה יחסית. השלב השני של קיום המחנה עומד במוקד מאמר זה. אולם דווקא המאבקים בשלהי השלב הראשון מבהירים את הבעייתיות של העתקת היחסים הפוליטיים מארץ ישראל לעדן.

בתוך המחנה, לצד מורים שנשלחו מן הארץ, פעלו גם שליחים של מחלקת החלוץ ההסתדרותית, שניסתה לגבש את נערי המחנה ואת צעירי הקהילה היהודית בעדן למסגרת הפועלת לפי ערכי תנועת העבודה הציונית. מחלקת החלוץ בהסתדרות נוסדה בשנת 1945, כיורשת של ארגון ה"חלוץ", שחוסל.⁴⁷ שינויים מינהליים אלה לוו בתחלופה אישית ומפלגתית, כאשר במקום פעילי הקיבוץ המאוחד בארגון ה"חלוץ", נמסרה השליטה עתה לחברי מפא"י.

46 קשיי שפה ופערי תרבות גרמו לגיוס רוב שליחי המפלגות מקרב יוצאי תימן הוותיקים בארץ.

47 על בסיס החלטות הוועידה השישית של ההסתדרות.

ביטוי להצלחת הפעילות החינוכית של שליחי "החלוץ" ב"גאולה" היה בהקמת ארבע קבוצות בקרב צעירי הקהילה בעדן, שהתגבשו בראשית 1949 לגרעין התיישבותי בהדרכתו של בנימין רצבי, לצד שבעיזערה קבוצות "החלוץ" של צעירי המחנה. במחנה עצמו פעל מרכז חינוכי-חברתי, שכונה "קיבוץ".⁴⁸ ככל שקרב מועד העלייה של תושבי "גאולה", העבירו שליחי "החלוץ" את מוקד פעולתם מהמחנה לקהילה בעיר.

פעילות השליחים, וניסיונם להגביר את העלייה ארצה, נתקלו בהתנגדות מצד הממסד של הקהילה בעדן ומצד השלטונות הבריטיים.⁴⁹ ראשי הקהילה בעדן והממשל הבריטי זועזעו קשות מן הפרעות ביהודי עדן בראשית דצמבר 1947, וחששו מצעדים הפגנתיים של "החלוץ" במחנה, שיגרמו ליציאה נוספת של המוני הערבים לרחוב. לקראת הכרות העצמאות של מדינת ישראל זומנו שליחי "החלוץ", ראשי הקהילה ונציגי הגוינוט בעדן, לפגישה משותפת עם ראשי המשטרה הבריטית, ובה נדרשו אנשי "החלוץ" להתמקד במחנה בלבד ולעזוב את צעירי הקהילה לנפשם. לאנשי "החלוץ" היה ברור שהממשל הבריטי משתף פעולה עם הנהגת הקהילה, אך תוך זמן קצר התברר כי שיתוף זה נהנה מסיוע חשאי של נציג הגוינוט, ד"ר אבוזיק, שתמך על פני השטח בשליחי "החלוץ". אין זה מפתיע שאנשי "החלוץ" חשו שהם נתונים במצור.⁵⁰

בדידותם של שליחי "החלוץ" הוגברה עקב המחלוקת הפנימית שפרצה בתוכם. שלושת שליחי "החלוץ" היו חברי מפא"י, שבהתאם להחלטות מפלגתם משנת 1943, ניסו להעניק ל"החלוץ" המקומי גוון כללי ועל-מפלגתי. בדומה לארצות אסלאם אחרות, עסק "החלוץ" בעדן בעיקר בחינוך משלים ובאינדוקטורינציה ציונית – התארגנות פוליטית ואידיאולוגית לפי המפה הפוליטית בישראל היתה בעיני השליחים מיותרת ומלאכותית. לכן, כאשר ניסה בנימין רצבי, מקים הגרעין החלוצי בעדן, להפריד בין התפקידים החינוכיים לבין הכשרת הגרעין להתיישבות, ולהקים לצד "החלוץ" גם את תנועת הנוער "גורדוניה", התייצבו נגדו שני שליחי "החלוץ" האחרים, ואף ביקשו את תמיכת המחלקה בארץ: "נוכל לפעול בתוך מסגרת אחת של החלוץ כתנועה כללית ולחנך כציונים-חלוציים-סוציאליסטים, מבלי להדביק על עבודתנו גושפנקה של איזה שהוא זרם או תנועה". עמדתם היתה מעוגנת בעמדה של הנהגת מפא"י, כשזו הקימה בארצות המזרח את "החלוץ האחיד", שנועד להעניק יסודות ציוניים, תוך התעלמות מן המחלוקות בתנועת הפועלים בארץ.⁵¹ אך גישת "החלוץ" לא ביטאה את עמדות מפא"י בלבד, אלא גם ניוונה מהמציאות בעדן: היה נראה כי אין הנוער המקומי בעל הכרה רעיונית מספקת להתמודד עם הגיוון בתנועת העבודה הציונית, וכי הקמתה של תנועה אחת תפורר את הנוער לזרמים רבים, ואהדת הכלל תינתן למפלגות דתיות וימניות.⁵² הוויכוח שהתנהל בין חברי מפא"י המחיש

48 ועדת הגרעין החלוצי בעדן למחלקת "החלוץ", עדן 14.3.1949 אה"ע 4866/1-208-IV.

49 שם; בנימין רצבי למחלקה לענייני החלוץ, האשד 6.3.1949.

50 שם; עובדיהו טוביה למחלקת "החלוץ" בוועד הפועל, 13.5.1948.

51 שפירא, עמ' 685.

52 עובדיהו טוביה ושמעון אביזמר לפנחס לוביאניקר, מחלקת "החלוץ", "גאולה", 1.12.1948, אה"ע

את סיבות ההפרדה בין הפלורליזם הפוליטי הישראלי לבין הנורמות המקובלות ב"גאולה". גישתם, שנבעה מהמציאות בעדן, היתה מקובלת על כל השליחים הישראלים בעדן, ובלטה לעומת העמדה של השליחים לאירופה, שראו את עצמם כגייסים לתנועותיהם ולמפלגותיהם.

חיסול מחנה "גאולה" בקיץ 1949 ועליית תושביו ארצה הביאו גם לפינוי משלחת "החלוץ" מעדן. כאשר המחנה החל להתמלא מחדש, השליחים שפעלו בו לא היו שליחי מחלקת "החלוץ", הקשורים למפלגת השלטון, כי אם שליחים של מחלקת העלייה החבריים בפועל המזרחי, וכן שליחים מטעם המחלקה ליהודי המזרח התיכון – חברי מפ"ם האופוזיציונית, ששלטה במחלקה זו. בתוכנית פעולתה לשנת תש"י, ציינה המחלקה רק שני פעילים בעדן, שניהם חברי מפ"ם.⁵³

המפלגות בישראל ועליית יהודי תימן

מפעלו של יוסף צדוק, שהניע את יהודי תימן לנדוד לעבר עדן הוצג על ידי פעילי מפ"ם בין התימנים בארץ כהכחה למקסימליזם הציוני של מפלגתם ולמחויבותה המוחלטת לקיבוץ גלויות. העידוד שיוסף צדוק זכה לו מצד אנשי מחלקתו ומפלגתו בארץ ביטא הכרה בחשיבות מפעלו, אך ביטא גם את המלכוד שמפ"ם מצאה בו את עצמה בארץ. מרכיביה הקיבוציים של מפ"ם היו במוקד העלייה וההתיישבות מאז ימי העלייה השלישית, אך לאחר הבחירות בראשית שנת 1949 היא מצאה את עצמה באופוזיציה. בוועידת היסוד של מפ"ם בינואר 1948, הכריז אחד ממנהיגיה כי "לא יכלו בלעדינו", אך עתה התנהלה מדינת ישראל כשחברי מפ"ם נדחקים הצדה. מעשי צדוק הוכיחו לחברי המפלגה את נחיצותה, ואת העובדה כי "לא יכולים בלי חברי מפ"ם". במערכת הבחירות לכנסת השנייה בשנת 1951, הוצג צדוק על ידי תעמלני מפ"ם בקרב עדות המזרח כאיש שבצו מפלגתו העלה את יהודי תימן ארצה.

גם הפועל המזרחי הציגה את שליטתה במחלקת העלייה בסוכנות – ובייחוד את איוש המשרד הארצישראלי בעדן באנשיה כביטוי לעשייה הציונית. יחד עם זאת, ידעו אנשי התנועה על הפער בין ההכרזה לבין המציאות. בראשית 1950 התלונן ראש המשרד הארצישראלי בעדן, שלמה שמידט (מחליפו של אונגר), בפני הנהגת תנועתו בארץ על מיעוט שליחי התנועה: "העולים, בצדק, טוענים שלא יתכן שבמחנות שכל הציבור הוא דתי לא יהיה אף מדריך דתי אחד".⁵⁴

אחת הבעיות שפגעו בנכונות חברי הפועל המזרחי לפעול בעדן היתה הסתירה בין האמונה הדתית ושמירת השבת מחד לבין חובות התפקיד מאידך. סתירה זו צצה כבר

53 רשימת שליחים לגולה; המחלקה ליהודי המזרח התיכון, אה"ע IV 101-58-104.

54 לויטן, עמ' 475.

בראשית הפעלת הרכבת האווירית מעדן, באשר הטסת העולים ארצה התקיימה כל ימות השבוע ובשבת. לכן, כאשר עקב קשיי הקליטה החליטה הנהלת הסוכנות להאט את העלייה, והגבילה באוקטובר 1949 את מספר העולים מעדן לעשרת אלפים, מיהר ראש המחלקה לנצל את ההזדמנות. במברק לג'וינט הוא דרש להפסיק את הטיסות בשבת, וכפה את כללי שמירת השבת גם במערכת שלא קיימה אותם.⁵⁵ עם סיום מבצע העלאת יהודי תימן ארצה, ארגנה הפועל המזרחי כנס המוני בהשתתפות כמה מאות מעולי תימן. בכנס הכריז ראש מחלקת העלייה של הסוכנות, יצחק רפאל: "רק מאמצי האומה אפשרו לבצע מבצע גאולה זו. זכה הפועל המזרחי שמבין חבריו יצאו שליחים, שעשו ימים כלילות במדבריות תימן ללכד ולקבץ נדחי ישראל".⁵⁶

באופן פראדוקסלי, דווקא נציגי מפא"י, ששלטו לפני קום המדינה במחלקת העלייה של הסוכנות ובמשלחת בעדן, לא שותפו במסכת עליית יהדות תימן טרם בואה ארצה. תחושה של אי־נחת לנוכח מצב זה מבצבצת מתוך פרשת הביקור של משלחת התאחדות התימנים בעדן. במשלחת בלטה השתתפותם של נציגי מפא"י, ובראשם עמד ישראל ישעיהו, בכיר אנשי מפא"י, ממוצא תימני. מלבד יעדה הרשמי של המשלחת לבדוק את הנעשה במחנה – חקירת אמיתות השמועות על מעשי עוול שנגרמו לעולים והקמת אנדרטה בגבול עדן לעולים שמתו בדרכי תימן – נשא ישעיהו מינוי נוסף: הצבת מפלגתו בארגון עליית "מרבד הקסמים". הוא הביא עימו מכתב מבן גוריון, שהציג אותו כנציגו הרשמי של ראש הממשלה; בנושא תואר זה דרש ישעיהו מאונגר ומשויד (המפגש היה לאחר הדחת סימון): "לשלוח לתימן משלחת בת שלושה אנשים בלי יוסף צדוק, כי המשימה כבדה בשבילי". דרישתו של ישעיהו נדחתה משום שבני שיחתו הסתמכו על ניסיונו האישי של צדוק במבצעים בתוך תימן, על נאמנותו לשולחיו ולמשימה והחזקתו בכתב הרשאה של האימאם לנסוע לתימן. בשלב זה דרש ישעיהו לצרף למסעות צדוק איש מטעמו. צדוק דיווח על הפגישה, והיה ברור לו שישעיהו מתאמץ לערב איש מפא"י בפרשה בכל מחיר ועל כך העיר בשולי כתבו: "היתכן שחשבונות מפלגתיים צרים יסכלו שליחת אדם שבידו רשיון כניסה לתימן?".⁵⁷ נדמה לי שלחציו של ישעיהו נוצרו בחבורה של חברי מפא"י ממוצא תימני, ולא שיקפו את העמדה הכללית של מפלגתם.

מפא"י, ששלטה על מערכת הקליטה, הצליחה לגייס מצביעים בני העדה התימנים לא באמצעות פעולתה למען העלייה, אלא באמצעות מכשירי שלטון ממלכתיים ושיחוד ראשי המשפחות. אחד מהפעילים התימנים של מפ"ם התלונן אחרי הבחירות בשנת 1949: "במגדל גד קנו את התימנים על ידי קוניאק ובגדים".⁵⁸

לעומת נציגי המפלגות המשולבות במנגנונים הממלכתיים והסוכנותיים, תנועת "החירות", למרות פעלתנותה הציונית המוצהרת שלה, לא זכתה להשתלב במנגנונים

55 רפאל ל־Joifund, 7.10.1949, JIDCA, דנב, 522b/C5014.

56 רפאל, עמ' 75.

57 "צדוק למנחם בן יוסף, עדן, 13.11.1949, אצ"מ 20/399.S.

58 ראה פריטל ישיבת המחלקה לעדות המזרח של מפ"ם, 22.3.1950, אש"צ 127.90(9).

הללו, והדרך לתימן נחסמה בפני נציגיה הרשמיים. למרות זאת, לפחות נציג אחד מטעמה הגיע למחנה "גאולה" – הרב שלום גמליאל.⁵⁹ בהיותה מחוץ למסד העלייה והקליטה, פנתה "החירות" לשיטה שלדעת ראשי התנועה הוכיחה את עצמה בעבר – הקמת ועד ציבורי. בשלהי 1948 יזמה התנועה הקמת "הליגה הבין לאומית להצלת יהדות ערב", שהציבה כמטרה עיקרית "הגשת עזרה ונקיטת אמצעי הצלה עבור יהדות ערב. לשם השגת המטרות הנ"ל תנקוט הליגה בכל האמצעים הדרושים וכמו כן תפעיל גורמים שונים במדינת ישראל".⁶⁰ הליגה קיימה את מועצתה הארצית הראשונה ב־11 בדצמבר 1948 בתל-אביב, ובה הציגה את עצמה כגוף אל-מפלגתי שנתרם להצלת יהדות ערב, הואיל ו"סכנת השמדת יהדות ערב אינה פחותה מזו שהיתה קיימת בימי השמדת יהדות אירופה". המועצה פנתה לממשלת ישראל בדרישה כי זו תכריז על כל יהודי ערב כנתונים לחסותה, כדי למנוע פגיעה בהם לפני תום העלתם ארצה. כדי להגן על חיי יהודי ערב, המועצה דרשה מממשלת ישראל להכריז על סנקציות כלפני מדינות ערב הפוגעות ביהודיהן, כמו "מסע עונשין של פלוגות מחץ מצבא ישראל לשטחים ערביים, פיצוץ איסטרטגי על ידי אוויריה ישראלית של ערים או כפרים בהם תפרוצנה פרעות". בתזכירה לממשלה הכריזה המועצה "כי אסור להרשות 'מאידנקים' ו'בוכנבלדים' בשכונותה של ארץ ישראל החופשית".⁶¹

גם דוברי ממשלת ישראל השתמשו בלשון הפלגה בתארם את מצוקת יהודי ארצות האסלאם, אך אין ספק כי הכרזותיה של הליגה הצביעו על ראיית מצבה של יהדות ערב בפריזמה של השואה, היו מנותקות מן המציאות. בשנת 1944 הכריז ועד החירום להצלת יהדות אירופה על תוכנית שבה הוא דרש בין היתר הקמת מקלטים זמניים בשטחים שבשליטת בנות הברית ואזרות מדינות הציר בסנקציות ישירות אם יימשכו מעשי השמדת היהודים.⁶² הדמיון בין שני הגופים אינו מקרי. ועד החירום, דהיינו, קבוצתו של הלל קוק, נחשב כסיפור הצלחה תקשורתית, ותנועת "החירות" ראתה בו גורם שעורר את מצפון העם האמריקאי בקשר לשואה. מלבד זאת, אחד מראשי הוועד, ירמיהו הלפרין, כיהן כיושב ראש הליגה. אך בעוד שוועד החירום הצדיק את פעילותו בהצבעה על שתיקתו של היישוב, עתה העלתה מדינת ישראל את כל יהדות ערב, ללא הזדקקות לגורמי חוץ ושלטי ערב – למרות טיעוני הליגה, התסריט הנאצי לא חזר על עצמו, ובניגוד לוועד שהשאיר את רישומו בהיסטוריה, הפכה הליגה לפרשיה שולית ונשכחת. אך למרות זניחותה, עוררה הליגה התנגדות מצד התאחדות התימנים בארץ, שראתה

59 למרות התייעוד במכון ז'בוטינסקי, טוען דב לויטן כי גמליאל יצא לתימן מטעם "הפועל המזרחי", ראה לויטן, עמ' 476.

60 מזב"י ח-15/1.

61 תזכיר הוועד הפועל של הליגה הבינלאומית להצלת יהדות ערב לממשלת ישראל, 16.1.1949, מזב"י ח-15/5.

62 *New York Journal American* מד' 9 באוגוסט 1944.

בגיבוי הציבורי לעליית תימן את אחוזתה הבלעדית, התנגדות שבאה לביטוי במאמר התקפה על הליגה בקונטרס "דרכנו" שהתפרסם מטעם ההתאחדות.⁶³ הליגה מינתה את הרב שלום גמליאל, חבר הוועד הפועל שלה, תימני מחברי אצ"ל, להשיב על המאמר ב"דרכנו".⁶⁴ למרות השתייכותו לליגה, נשלח הרב גמליאל על ידי מחלקת העלייה של הסוכנות למחנה "גאולה" בעדן, על מנת לשמש שם כ"מדריך רוחני במחנה העולים".⁶⁵ מלבד זאת, הוא קיבל מינוי מטעם משרד הדתות לשמש אוצר של אוסף תשמישי קדושה וספרי קודש שהצטבר בעדן.⁶⁶ הרב גמליאל הגיע לעדן בנובמבר, וחזר משם כעבור חודשים ספורים.⁶⁷ בעת שהותו במחנה הוא אירח את יצחק בן-צבי ואף ארגן למענו מסיבה רבת משתתפים, ופעילות זו השאירה רושם ניכר על האורח הנכבד.⁶⁸ פעילותו של הרב גמליאל משכה את תשומת לבו של המחלקה לעדות המזרח במפ"ם, לא בגלל פעולתו הדתית, אלא בגין מסריו הפוליטיים. כאשר לראש המחלקה, מנחם בן יוסף, נודע כי הרב גמליאל מנהל תעמולה נגד מפלגות הפועלים בארץ, מזהיר את העולים ערב עלייתם מ"תימנים מתבוללים שכל מגע אתם הוא סכנה" ומייעץ להם להתרחק מ"היהודים הכופרים יוצאי אירופה", הוא דרש את סילוקו מעדן.⁶⁹ סביר להניח כי דרישה זו שהופנתה לכל הגורמים הקובעים, השפיעה על קיצור שהותו של הרב גמליאל בעדן, אף שהוא עצמו טוען בזיכרונותיו כי שובו מעדן היה פרי החלטתו.⁷⁰

סיכום

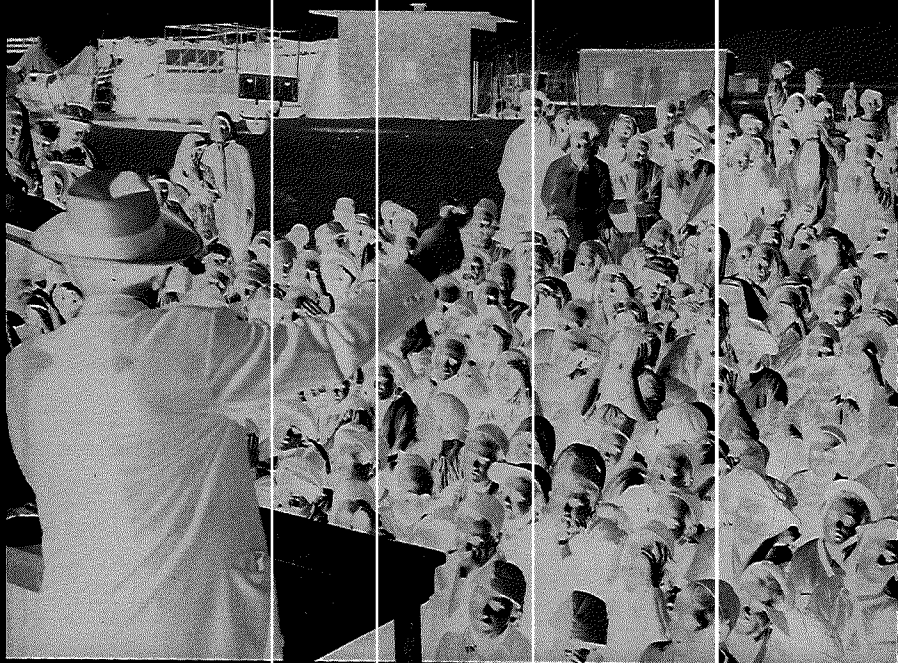
המחנה בעדן נסגר רשמית ב־24 בספטמבר 1950, אך מאמר זה דן בפרק זמן קצר יחסית, שסיומו בסוף נובמבר 1949, עם מינויו של מאכס לפידוס למנהל המחנה. בתקופה זו היה סגל המחנה עד למאבק ארגוני שנטלו בו חלק הנהלת המחנה, נציגי מחלקת העלייה בעדן, נציגי משרד הבריאות ושליחי המחלקה ליהודי המזרח התיכון של הסוכנות. בשלב הסופי של הוויכוח על תפקודו של מנהל המחנה, יוסף סימון, הצטרפה לפולמוס גם המשלחת של התאחדות התימנים. הוויכוח הארגוני בעדן היה ביטוי חיצוני למאבק הארגוני שנערך בין המוסדות בארץ; מאבק מקביל ומשיק התנהל בין המפלגות שאליהן השתייכו רוב המשתתפים בוויכוח. בשני המאבקים המשולבים היו העולים, שלכאורה

63 ראה המאמר "להצלת יהדות", דרכנו, הוצאה חדר-פעמית של התאחדות התימנים בישראל, תש"ט.
 64 מזב"י ח-5/15.
 65 דפי עלייה, מרחשוון תש"י.
 66 גמליאל, עמ' 161.
 67 דפי עלייה, כסלו-טבת תש"י.
 68 אה"ע IV-104-58-101-E.
 69 מנחם בן רצון למחלקת העלייה בסוכנות, 22.12.1949, ירושלים, אש"צ 129.90(1).
 70 גמליאל, עמ' 166.

המאבק נערך בשמם ולמענם, רק צופים מן הצד, מנותקים מנושאי המאבק וזרים לעקרונות שבשמם נערכו.

אין ספק כי המאבק הארגוני נבע – מלבד רגישויות ואינטרסים אישיים – מהיעדר תיחום בין מוסדות שונים שנטלו חלק במסכת העלייה. המחנה בעדן היה במידה רבה לגלולה של מערכת העלייה בשלבים, כפי שפותחה באירופה בימי "הבריחה". אך באירופה היתה חלוקה תפקודית ברורה בין מנגנון "הבריחה", ההנהלה של מחנות העקורים והמוסד לעלייה ב'. כל שאר הגורמים שנטלו חלק בפרשה של עליית שארית הפליטה היו אחראים על מגזרים מצומצמים ומוגדרים. לעומת זאת, בעדן חלוקה מעין זו לא היתה קיימת. מדינת ישראל חילקה את הסמכויות ללא תיחום מוגדר, תוך התחשבות בשיקולים פוליטיים וכלכליים, שיקולים שהביאו למבוכה ארגונית ולמאבקים שאולי היו נחשכים במצב אחר. חוסר בהירות בחלוקת הסמכויות הוגבר על ידי המאבק המפלגתי שיוצא מ ישראל לעדן. עוצמת המאבק נבעה מחוסר יציבותה של הזירה הפוליטית במדינת ישראל. מפ"ם, שמרכיביה היו שותפיה של מפא"י בתקופת היישוב, נדחקה לשולי העשייה הממסדית לאחר הבחירות 1949, ונציגיה ניהלו מלחמת מאסף נגד מגמה זו. הפועל המזרחי, שראתה עתה את עצמה כבעלת בריתה הטבעי של מפא"י, ניסתה לתרגם את מעמדה לשפת העובדות. "חירות", שהוחרמה על ידי הגורמים הפוליטיים בארץ, ניסתה ליהפך ממחותרת לשעבר למפלגה פוליטית בעלת אמירה בסדר העניינים הלאומי. מאבקים אלה חייבו את המפלגות להציג את עצמן בפני הציבור הרחב כמפלגות המגשימות את האידיאלים הציוניים, כמפלגות של עשייה. כל מפלגה התהדרה בשני דגלים: דגל הטוהר הרעיוני ודגל העשייה. ככל שהמפלגה היתה מרוחקת יותר ממוקדי הכוח, כך חשוב היה לה להדגיש את הפן הבונה בדימויה. רוב המפלגות הציוניות פעלו בקרב העולים עוד טרם עלייתם ארצה, אך אם באירופה היה זה אמצעי של גיוס חברים חדשים, בעדן היה זה מכשיר לאישוש דימוין בעיני הציבור בארץ. היבט זה של הפעילות בעדן מסביר את העוצמה שהפולמוס המקומי התנהל בין גורמי העלייה. ארכיון הגיונות מצטט את דברי אחד האנגלים בעדן, שהעיר כי לדעתו ניצחון ישראל בתש"ח היה בלתי נמנע, אם היהודים השקיעו במלחמתם רק עשירית המרץ שהם השקיעו במאבקהם בעדן.⁷¹ גם אם ניתן לטעון כי המאבקים הללו הקשו על מלאכת העלאתם של יהודי תימן, ייתכן ובהיעדר אותו מרץ היה המבצע של עליית יהודי תימן נידון לכישלון.

תמונות מביקור יצחק בן-צבי במחנה "גאולה" בעדן, 1949

מקור התצלומים: ארכיון יד ברצבי, ירושלים

הפניות ביבליוגרפיות

ארכיון העבודה, מכון לבון, תל אביב.	אה"ע
הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים.	אצ"מ
הארכיון המרכזי של השומר הצעיר, גבעת חביבה.	אש"צ
ארכיון מכון ז'בוטינסקי, תל אביב.	מזב"י
Joint Distribution Committee Archives, Jerusalem	JICA
נ' בוגנר, אי הגירוש, תל אביב 1991.	בוגנר
ש' גמליאל, פעמי העלייה מתימן, ירושלים תשמ"ח.	גמליאל
ד' הכהן, עולים בסערה, ירושלים 1994.	הכהן
פרשת העלייה של יהודי תימן, סיכום קצר, הסוכנות היהודית.	הסוכנות
א' כפכפי, "לבטיה של התנועה החלוצית בפרס עם קום המדינה", שורשים במזרח ג (1991) עמ' 353-380.	כפכפי
ד' לויטן, "עליית יהודי תימן וייחודה, מבועי אפיקים, בעריכת יוסף דחוחיהלוי, תל-אביב 1995.	לויטן
מ' סיקרון, העלייה לישראל 1948 עד 1953, תוספת סטטיסטית, מרכז פאלק לחקר כלכלי בישראל והלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים תשי"ח.	סיקרין
י' רפאל, לא זכיתי באור מן ההפקר, ירושלים 1981.	רפאל
א' שטרנברג, בהיקלט עם, הקיבוץ המאוחד תשל"ג.	שטרנברג
א' שפירא, ברל, 2 כרכים, תל-אביב תש"מ.	שפירא

